
САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПРОЦЕСАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ Круглий стіл (Донецьк)

Олександр Білокобильський

**Українська інтелігенція та професійна
відповідальність інтелектуалів***

Говорячи про інтелігенцію, дуже важко не збитися на «високий слог». Проте у контексті сьогодишніх дискусій, у контексті сучасності взагалі уявляється доцільним перевести розмову в прагматичну, навіть інструментальну площину. Нехай за великим рахунком призначення інтелігенції полягає в чомусь значному, пафосному, наприклад, у збереженні та трансляції світського ідеалу святості, але питання про те, як ці та інші абстрактні цілі належить реалізовувати, в чому можна побачити орієнтир для дій за доби, коли інтелігенція вочевидь не здатна впливати на ситуацію в Україні, залишається відкритим. Сказане має рацію й стосовно інтелігенції донецької.

Можна вказати безліч причин такого стану справ. Зупинюся на трьох із них, які уявляються найбільш актуальними для подальшої розмови.

1. Історична. Понад сто років тому Сергій Миколайович Сергеев-Ценський дав художньо завершену характеристику перших представників технічної інтелігенції (яка до сьогодні превалує у нас над інтелігенцією «гуманітарною») на донецьких теренах, описавши гірничих інженерів як народ

© О. БІЛОКОБИЛЬСЬКИЙ,
В. БІЛЕЦЬКИЙ,
М. ТИЩЕНКО,
2014

* Переклад доповіді з російської В. Недашківського

«діловий, повороткий, скнарий, малорозвинений і брутальний, що довго й залюбки матюгається». За умов перманентної індустріалізації радянські гуманітарії (й не тільки донецькі) охоче й масово переймали не властиві їм раніше звички.

2. Політична. У горні пропаганди класової боротьби та пролетарських цінностей генетично закріпилась пам'ять про всілякі «філософські пароплави» та місце «згнилої інтелігенції» в суспільстві переможного комунізму.

3. Власне генетична. Через біологічні (у що повірити важкувато) або соціальні передумови російська інтелігенція завжди залишалася схильною радше до мріянь, ніж до творення, але якщо вже до творення, то негайного, на межі подвигу, а не поступового та рутинного.

Третю причину аж ніяк не можна вважати щойно виявленою, і вона, дуже ймовірно, визначає наявність першої та другої. Для того, щоб обґрунтувати цю тезу, достатньо звернутися до знаменитого збірника «Віхи». На його сторінках кращі представники російської інтелігенції початку ХХ сторіччя, серед яких, можливо, більшість — вихідці з України, викривають вади та недоліки інтелектуалів того часу. І що ж це за недоліки?

1. Микола Бердяєв констатує невелику *філософську освіченість інтелігенції*, чужість її філософської частини щодо *метафізичних проблем*, невміння працювати та створювати.

2. Сергій Булгаков вказує на те, що негаразди інтелігенції полягають в її атеїстичному (на межі гордині) *героїзмі*. Останній він вбачає у вимозі для себе *виняткового шляху* і (знову ж таки!) у *невмінні працювати* та коритися.

3. Михайло Гершензон відзначає неврастенію, *взаємну ненависть* та егоїзмобію інтелігенції.

4. Богдан Кістяківський пов'язує безпорадність інтелігенції з проголошенням примату сили та захопленої влади, підкреслює відсутність правосвідомості й нехтування нею. Так і далі...

Знайомі, цілком доречні і сьогодні закиди! Чи можемо ми сказати, що ситуація кардинально змінилася?

1. Проголошений примат сили та зухвалої нахабності все ж так само домінує: наша влада — прямий нащадок революційних матросів. З цього приводу можна іронізувати або лити сльози, але навряд чи доцільно дорікати за це самій владі. 2. В деінтелектуалізованому суспільстві домінують функціональні смисли: немає самоцінностей, все зорієнтоване на нормалізацію функціональної успішності державної машини, яку (успішність) визначають виходячи із сучасного (того самого обезглавленого) її стану. Тому тільки маргінал може читати за вечерею вголос вірші, музикувати Шуберта і почуватися щасливим. 3. Візуалізація майбутнього належить випадковим інструментам державного функціоналізму — чиновникам, які, через знову ж таки функціональну необхідність, «виражають» («вироджують») смисли, конституюючи (як можуть!) у хаотизації сучасного наше майбутнє. 4. Безтопосність у соціальному просторі, функціональна недолугість (навіть у разі успіху) ви-

штовхують інтелігенцію у «підпілля» приватного простору. Тим самим відбувається самогубство інтелігенції як сили, що перетворює соціум. Український інтелігент поза призначенням (подарованим?) йому державою робочим місцем перетворюється на заваду на шляху розвитку суспільства!

Крім того, окремо слід сказати про принципове пониження в сучасному українському суспільстві ролі професіонала, особливо професіонала-гуманітарія. Професійна компетентність, з одного боку, передбачає комплекс спеціальних навичок, які дають людині змогу розв'язувати певні завдання. Проте, з іншого боку, під компетентністю слід вважати і здатність до соціальної інтеграції — знаходження успішного діалогу з різними суспільними групами та суспільством загалом. Зазначені складники зовсім не обов'язково передбачають один одного, можна навіть стверджувати, що часто-густо «соціальна» компетентність виключає «професійну», і навпаки. Почасти це пов'язано з конфронтацією двох головних на сьогодні ідеологічних парадигм — ліберальної та демократичної. Якщо ліберали, з точки зору І. Валерстайна (праця «Кінець знайомого світу: Соціологія XXI сторіччя»), зосереджені на захисті професійної компетентності, то демократи у першу чергу прагнуть до усунення будь-якої винятковості. Дещо перефразуючи американського соціолога, можна сказати, що компетентність у справі боротьби за рівність (тобто у «демократичній» боротьбі з винятковістю) за визначенням протистоїть професійній компетентності як вираженню такої винятковості.

Стосовно культурних особливостей українського соціуму загальнотеоретичне зауваження Валерстайна слід доповнити тезою про генетично закріплену недовіру до будь-якого штибу інтелектуалів-фахівців, яка впродовж десятиріч була засадовою для взаємовідносин влади та інтелігенції. Незважаючи на те, що «соціальна» компетентність є необхідним складником успішної адаптації в суспільстві, її обов'язково належить доповнювати компетентністю професійною. Це вдвічі слушно для індустріального і тим паче інформаційного суспільства з їхнім щонайвищим рівнем розвитку науки, техніки та технології. Хоча пригноблення професійної компетентності не вбиває соціум у короткостроковій перспективі, але воно робить його менш конкурентоспроможним. Рано чи пізно брак спеціальних (а не комунікаційних) навичок та вмінь переросте в критичну перешкоду на шляху розвитку будь-якого соціального актора, нехай то буде індивід чи колектив.

Примат «соціальної» компетентності над професійною формує сьогодні кумівський, пристосовуванський тип організації українського соціуму та його підсистем, підказує легітимні цілі особистого та суспільного розвитку, пропонує релевантні цим цілям та стверджуваним цінностям методи соціальної дії. Діяч, що спирається лише на соціальну компетентність, змушений задовольнятися знаннями, істинність яких він перевірити не в змозі. Тому він буде змушений або повністю нівелювати значущість носіїв професійної компетентності, або підпорядкуватися нав'язуванню цими носіями інтерпретаціям. І в першому, і в другому випадку йдеться про шлях деградації

або щонайменше стагнації. А проте «соціальний престиж», мода, панівні стереотипи та ідеали спрямовують українську економіку, освіту, науку — тобто українське суспільство — саме на цей шлях. Проте тільки здатність до професійної діяльності дає змогу впевнено відстоювати власні стратегії соціальної дії. Тому за недостатньої професійної компетентності в соціумі утверджуються тотальний релятивізм та його соціальні прояви — аномія, пасивність, прагнення до паразитного «господарювання» тощо.

Вихід із постолаї ситуації можливий тільки у випадку вжиття комплексу заходів, спрямованих на підвищення престижності професійної компетентності: це скорочення кількості вищих навчальних закладів та обсягу ліцензій на підготовку студентів, це регуляція розподілу випускників вищих залежно від їхнього рейтингу, це стимуляція роботодавців до прийому кращих випускників на кращі місця, це розвиток різновидів діяльності, що вимагають професійної підготовки, тощо. Не менше значення має й розвиток фундаментальних досліджень, спрямованих на вироблення (або принаймні адаптацію) інтерпретацій засадових наукових сутностей, що мають національне походження. Без професійного знання засад біології, фізики, хімії тощо розвиток цих наук і пов'язаних з ними технологій буде у кращому разі запозиченим. Що ж стосується філософії, історії, політології, культурології, соціології, права, то без розвинених вітчизняних шкіл у цих царинах науки долі української незалежності не позаздриш.

Ідеться про можливе руйнування національної самосвідомості, самовираження, самотворення.

Саме на подолання зазначених пороків, я б сказав, буття інтелігенції і спрямовано документ, який став приводом для проведення нашого круглого столу «Хартія вільної людини». Хартія формулює, навіть експлікує не функціональні цінності, заявляє про існування їх, точніше про те, що є люди, які відстоюють ці цінності, й тим самим утверджує певні імперативи соціального буття. Висловлюючись спеціальнішою мовою, «Хартія» утверджує можливість неутилітарної аксіології, перетворюючи її на чинник нашої з вами дійсності.

До змісту поняття «інтелігенція» увіходить і уявлення про форми інтелектуального життя, які є її «зоною відповідальності». Цю зону не слід шукати, вона є там, де відбувається інтелектуальне життя, тобто формулювання, збереження та розвиток цінностей, не звідних до матеріальних носіїв і «вивищених» над контекстом злободенності. За сучасної ситуації належати до інтелігенції — це значить відновлювати метабуденну, метафізичну структуру свідомості, життя, переконань нашого суспільства.

Інтелігенції, в тому числі, а можливо, й найперше — донецькій, необхідний простір власне «інтелігентської» дії, не пов'язаної з відпрацюванням та заробітком. Розширення поля інтелектуальних дискусій дасть змогу розв'язати кілька нагальних проблем: ускладнить ігнорування обговорень тих чи тих питань владою, розширить ринок інтелектуальної продукції, знизить напругу, пов'язану з боротьбою за державні посади, що дасть сучас-

ному інтелігентові можливість вижити. Необхідно почати з продукування ідеальних реальностей. Тим паче це важливо для Донецька, у інтелігенції якого дуже мало простору та історії. Необхідно утверджувати позафункціональні цінності та цілі, які надають сенсу щоденному життю. Створення їх і є творіння простору гуманітарної дії. Необхідно створювати те, що містить горизонти віри, об'єктивності та ідентичності.

Говорячи про місце у цьому дискусійному полі власне філософської інтелігенції, слід сказати, що зниження професійного рівня заторкнуло всі галузі знання, і філософія не є тут винятком. Проте сучасний рівень філософської освіченості інтелігенції взагалі катастрофічний. Публіцистика та книжки відсутні, а філософську освіту просто знищено — у школі її немає, а у вишах її скорочено до кількох лекцій. Відновлення гуманітарного простору передбачає розширення та поглиблення гуманітарного дискурсу, в тому числі й філософського.

На закінчення скажу таке: розмови, подібні до тих, що їх ведуть у рамках нашого круглого столу, необхідні з різних точок зору. У першу чергу уявляється важливим те, що чим більше відбудеться таких дискусій, тим складніше буде про них не знати та ігнорувати їх. Суспільству, владі, власне інтелігенції.

Володимир Білецький

Світова мозаїка і ми

Ви читали «Українську хартію вільної людини»?

Нагадаю, 8 грудня 2012 року ініціативна група «Першого грудня» представила цей документ в Українському домі під час Національного круглого столу, присвяченого 21-й річниці референдуму за незалежність України. Хартію підписали В'ячеслав Брюховецький, Богдан Гаврилишин, Семен Глузман, Володимир Горбулін, кардинал Любомир Гузар, Іван Дзюба, Мирослав Маринович, Мирослав Попович, Євген Сверстюк, Вадим Скуратівський та Ігор Юхновський.

Так от — прочитайте! Щодо мене — я підписався б під кожним словом цієї Хартії. Напевно таких більшість. Справді, навіть окремі розділи: 1. «Бути вільною людиною». 2. «Бути українцем». 3. «Бути активним громадянином». 4. «Любити». 5. «Мислити». 6. «Бути господарем». 7. «Бути лідером». 8. «Бути відкритим суспільством». 9. «Бути успішною державою». 10. «Бути учасником демократичної спільноти народів» — промовисті, вагомі, націотворчі. Усе правильно, усе так і має бути — в роковини доленосної події українські інтелектуали закликають свій народ «Бути»! Особливо — в реаліях 2014 року.

Але — зізнаюся, щось усе ж муляє. Щось десь не так... Але що?.. Де та скалка?

Давайте проведемо мислений експеримент — уявімо, що це не наші, українські, а, скажімо, німецькі (польські, російські, французькі, англійські, американські) інтелектуали звертаються до свого народу з цими гаслами. Зрозуміли? Чи може в Німеччині виникнути гасло німецьких інтелектуалів, звернене до німецького народу: «Бути німцем»? Або інші подібні гасла у поляків, чехів, французів тощо? Схоже, що ні. Вони виглядали б щонайменше

дивно. Бо німці, поляки, чехи та інші є такими не тільки за назвою, а за етнонаціональним портретом, самоусвідомленням і діями. Значить ми не такі? Вчитайтеся, до речі, у цей розділ — бути українцем важко, страждено, некомфортно тощо — зовсім, виявляється, непривабливо. Кому тоді потрібна така самоідентифікація? Інтелектуалам-підписантам? Чи народу? Може, комусь іншому? Питаннячко. Яке, все менше стоїть — і тут увага — перед сучасною українською молоддю. Вона в своїй більшості не хоче бачити світ таким, як його бачили і бачать колишні «шестидесятники»-дисиденти. Наші молоді люди хочуть бути собою — і то органічно, за культуральним еволюційним механізмом — без страждань і натуги-боротьби, просто й безпосередньо бути українцями, як є німці німцями, поляки поляками (і не виборювати-страждати за це, як нас закликає Хартія).

От тільки позитивних прикладів явно бракує. Адже правила «роби, як я» ще ніхто не скасовував. І тут уже питання до українських інтелектуалів (підписантів Хартії і не тільки): які такі яскраві приклади можна «пред'явити» сучасній українській молоді. Де наші приклади-справи, приклади-особистості? На одному зі з'їздів Народного Руху, ще у 90-х роках лідери польської «Солідарності» влучно порівнювали польські й українські перші роки незалежності. І те порівняння було не на користь України й української демократії. Так, у Польщі в перші роки її незалежності негайно були створені основні державні інститути — армія, грошова одиниця, банки, освіта, наука, сформувалася національна буржуазія і середній клас. А в Україні за перші роки незалежності, як зауважили гості з «Солідарності», зорганізовано ряд чудових імпрез — з'їздів, походів (пам'ятаєте святкування 500-ліття Українського Козацтва у 90-х), конференцій. І, схоже, так до сьогодні (включно з Помаранчевою революцією). Бракує конкретних державотворчих дій, а закликів, хартій, партій, протестів тощо не бракує. І громадська відповідальність українських інтелектуалів матеріалізується саме в позитивних прикладах, а не в чергових красивих закликах. Давно пора їх явити українській громаді на всіх рівнях — і в центрі, і в областях, і в містах-районах-селищах, навіть селах. Нам усім потрібні не красиві гасла, а конкретні дієві приклади державотворчих дій.

Зовсім «два слова» про «позитивні дії» інших народів і наші. Візьмімо євреїв. Вони «з'їхалися» в Ізраїль (попри все!), а ми роз'їхалися (і продовжуємо це робити) з України (за деякими оцінками 4-та хвиля трудових мігрантів-емігрантів сягає вже 8–10 млн). Численна «стара» українська діаспора так і не стала нашим «послом» у країнах проживання і не «повернулася домів», як про це багато хто заявляв. Поляки, німці, японці, китайці після національних катастроф (колоніальний стан, війна, тоталітарний режим) виробили конкретні «рецепти», раціональні (а подекуди й оптимальні) алгоритми дій і вирвалися в економічні й політичні лідери людства. А ми до сьогодні не маємо навіть стратегії розвитку нації і держави. Ось де треба українським інтелектуалам попрацювати! Ось де їх відповідальність!

«Українська хартія вільної людини» — це добре. Але українцям, Україні сьогодні конче треба саме стратегія і конкретна обґрунтована (не декларативна!) програма дій. Програма раціональна, а не романтична. І ще — команда для її реалізації в житті. Ось де безмежне поле докладання сил і громадської відповідальності українських інтелектуалів.

...Можливо, так давно очікувана асоціація з ЄС — це присутній крок цієї неоголошеної Державної Стратегії? Хотілося б вірити.

Щоправда, при всьому цьому не дуже видно безпосередню роль саме українських інтелектуалів. Якщо їх «критична маса» ще збереглася (а не поодинокі підписанти), то пора виходити з підпілля і, засукавши рукави, «братися до діла» — творити свій інформаційний простір, свій великий і малий бізнес (хоча б опрацювати шляхи його створення), свій сильний культуральний і комунікаційний сектор — кінематограф, інтернет, книгодрук, мас-медіа, а також науку та освіту. Але чи не насамперед — економіка й армія.

Діяти треба фахово, рішуче і швидко.

Діяти. А не квилити, закликати, «ходити з прапорцем по майдану», кивати в бік влади, обставин, історичних реалій, некомфортних умов тощо.

Світ дає ряд прикладів, як нації й народи в цивілізаційному поступі вивалилися вперед. Вела їх у цьому поступі достойна інтелектуальна еліта.

Микола Тищенко

«Інтелігенція завжди в природній опозиції до влади»

*Дух дихає, де хоче, і його голос ти чуєш,
та не відаєш, звідкіля він приходить і куди
він іде. Так буває і з кожним, хто від Духа
народжений (Ів.3:8).*

Можливо, у цьому епіграфі — найбільш адекватна не лише біхейвіористська, а й присутня характеристика інтелігенції. Проблема ідентифікації інтелігенції, а особливо самоідентифікації, є складною головним чином через її етичну природу. Оскільки інтелігентів у певній системі координат можна визначити як носіїв громадської совісті, то й визначення поняття «інтелігенція» так само непросте, як і універсальне визначення поняття «совість».

Не може йтися про інтелігентів як рід занять, хоча 70 років совєцької та 20 років постсовєцької практики впроваджували саме таку парадигму. Шкільний учитель, агроном, бібліотекар — класика совєцької інтелігенції. Якось ніхто не замислювався, куди дівається інтелігент, коли агроном стає головою колгоспу. Пушкін тим часом інтелігентом «отнюдь не был». А шахтар П. Свенцицький — був.

Інтелігентність, на відміну від докторського ступеня чи професорського звання, є сутністю змінною. Інтелігентами не стають ні за походженням, ні за освітою, ані за професійною ознакою. Натомість випадки «колишньої» відомі всім і кожному.

Таким чином, слід погодитися, що критерії інтелігентності настільки розмиті, а сама інтелігентність настільки індивідуальна, що аж унікальна, а відтак, будь-які питання щодо кількісної оцінки інтелігенції слід зняти. Питати «скільки інтелігентів у місті Н.?» — така сама схоластика, як і дискутування, скільки чортів поміститься на вістрі голки.

Інтелігентів не можна обліковувати, як не можна зважити чи виміряти совість. Інтелігентність зазвичай не дає конкурентних переваг, зате ставить досить жорсткі обмеження: цілком прийнятне для якогось шахря є просто фізично неможливим для інтелігента.

Інтелігенція завжди в природній опозиції до влади, що зумовлено не так природою інтелігенції, як природою влади. Тому говорити, що пасіонарність є скільки-небудь визначальною рисою інтелігентів, було б перебільшенням.

Оскільки існування інтелігентів — явище природне і спонтанне, ставити питання на зразок «обов'язком інтелігентів є...» так само недоречно, як твердити, що «обов'язком вітру (сонця, води, трави...) є...». Як швидко ми домовимося, що інтелігент — це не рід занять, не професія і навіть не служба, так і тоді ми почнемо адекватно усвідомлювати її роль і значення у суспільному процесі.

Інтелігенція зобов'язана бути. Більше нічого. Ставити завдання інтелігентам любила КПРС, «лично тов. Сталин», не від того і В.Ф. Янукович разом з М.Я. Азаровим, проте всі ми не лише усвідомлюємо, а й бачимо, що все те — марнота...

Широковживаний вираз «бунтівний дух» насправді позбавлений змісту, бо із традиційної точки зору він є тавтологією, але, на мою думку, це — оксюморон. Духові нема потреби бунтувати. Та й проти кого? Проти матерії? Але саме матерія — це бунт, виклик духовній гармонії.

За Винниченком, покоління української інтелігенції поч. ХХ ст. народилося «з великої ніжності». Щось подібне стосується і більшості наступних поколінь. Проте існує безперечна симбатність між ступенем пасіонарності і «слідом в історії». Приклад «шестидесятників» є класичним. Та й Народний рух, будучи народженим інтелігенцією, був успішним лише настільки, наскільки інтелігенція 1980–1990-х р. була пасіонарною.

Слід розуміти, що опозиція — це теж (чи та ж) влада, тільки вчорашня. Або завтрашня, але справи це не змінює.

Інтелігенція кінця 80-х була покликана. Як були покликані Христом апостоли. Однак твердити, що «вона не змогла...», «не зуміла...» — смішно. Той факт, що влада завжди хоче і старається інтелігенцію використати, і навіть той факт, що їй це майже завжди вдається, і навіть той факт, що опозиція завжди робить те ж саме і з таким же успіхом, — зовсім не значить, що інтелігенція має піднімати на свій прапор якісь із «покладених» на неї «завдань». Правда життя полягає в тому, що інтелігенція, будучи субстанцією важко вловимою, не лише інтерпретується політичними гравцями цілком довільно (згадаймо дефініцію В.І. Леніна), а й використовується ними згід-

но з власним баченням. І при всьому тому в інтелігенції таки є власне життя, і воно набагато більш незалежне від обставин (в особі, скажімо, держави, а може, навіть і народу), ніж це заведено вважати.

Коли вже говорити про народ...

Від терміна «національна інтелігенція» відгонить марксизмом-ленінізмом. Ті ж таки Винниченкові соратники намагалися, здається, бути не надто «українськими». Те, що їм це не допомогло, самої проблеми не знімає. Проте всі наступні покоління української інтелігенції піднімали на щит українськість. І, думаю, не тільки «з великої ніжності». Українські шестидесятники сиділи в таборах не за інтелігентність — за «український буржуазний націоналізм». І не зрікалися його практично ніколи.

Будучи дуже причетним до діяльності Руху на Донеччині, не можу не відзначити якісь просто-таки маніакальні спроби «центральных» функціонерів Руху прищепити чи то грушу Народного руху до шахтарської верби, чи то навпаки.

Необхідність (неунікненність) змін для інтелігенції була очевидною. Ішлося про якомога безболісніший демонтаж системи. У нормальних суспільствах тягар проектування та втілення змін зазвичай лягає на опозицію.

Але в СРСР опозиції не було.

Роль опозиції мусила грати інтелігенція. І вона грала роль. Влади вона не дістала, та й не могла дістати — влада й інтелігенція «суть вещи несовместные».

Тому-то владу і у 89-му, і у 90-му, і у 91-му фактично зберегли ті, хто її мав. Інтелігенція поборсалася для годиться десь року до 1992, та й зійшла (на пси) з політичної сцени. Після того в Україні більше не було ні демократичних, ані чесних виборів. Влада в муках відбруньковувала із себе опозицію. Боротьбу нанайських хлопчиків імітували то комуністи з «червоними директорами», то мільйонери з мільярдами, то експортери з імпортерами. Зрештою по обидва боки владних барикад окопалися бандити, і настала відносна стабільність.

Чи звертав хтось увагу на те, що попри очевидний приблизний баланс — як кількісний, так і інтелектуальний — між інтелігенцією україноцентричною і російськомовною лише перша активно виявила себе на українській сцені 88–91 р.?

І чого б то?

Причина бачиться в тому, що вектор самостійної України, а потім європейського вибору набагато простіше пояснював необхідність змін.

Олександр Білокобильський — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Донецького національного технічного університету.

Володимир Білецький — доктор технічних наук, професор, голова Донецького відділення Наукового товариства ім. Т. Шевченка

Микола Тищенко — кандидат технічних наук, голова правління кредитної спілки «Схід»
